

Žemininkų kartos samprata ir savivoka

Mindaugas Kvietkauskas

Lietuvių literatūros katedra
Literatūros, kultūros ir vertimo tyrimų institutas
Vilniaus universitetas
El. paštas: mindaugas.kvietkauskas@ff.vu.lt
<https://orcid.org/0000-0002-8413-7631>

Santrauka. Straipsnyje analizuojamos žemininkų kartos sampratos ištakos, siekiant įvertinti šio tradicinio koncepto pagrįstumą ir tinkamumą lietuvių literatūros ir kultūros tyrimams. Nuostata, kad „Žemės“ antologiją išleidęs sambūris atstovauja kur kas platesnei, maždaug 1920-ųjų metų gimimo literatūrinei bei kultūrinei kartai, lietuvių literatūrologijoje yra įsitvirtinusi nuo XX a. 6-ojo dešimtmečio, tačiau iki šiol nėra pakankamai kritiškai reflektuota. Sociokultūriniu požiūriu kyla klausimas, ar tai iš tiesų atitinka autentišką kolektyvinį generacinio sąmoningumo reiškinį. Šiuo tikslu analizuojama žemininkų kartos sampratos raida išėivijos ir Lietuvos literatūrologijoje, aptariama klasikine laikoma kartos koncepcija, suformuluota Karlo Mannheimo ir Norberto Eliaso kultūros sociologijos darbuose, jais remiantis nagrinėjami generacinio identifikavimosi atvejai ankstyvuosiuose žemininkų tekstuose, parašytuose Antrojo pasaulinio karo metu, bei vėlesnėje jų egodokumentikoje. Svarstomi kritinio periodo patirties, generacinio solidarumo, sociokultūrinės dislokacijos, tarpgeneracinių santykių, identifikacinių kūrinių poveikio aspektai. Daroma išvada, kad žemininkų tekstuose iš tiesų pasirodo kompleksiškos generacinės savivokos raiška.

Reikšminiai žodžiai: žemininkų karta, generacinis sąmoningumas, lietuvių literatūrologija, kultūros sociologija, modernizmas.

Concept and Self-Consciousness of the *Žemininkai* Generation

Abstract. The article analyses the origins of the concept of the *žemininkai* generation (the so-called Earth generation of Lithuanian literary modernism), in order to assess the validity and suitability of this traditional concept for the research of Lithuanian literature and culture. The notion that the group that published the literary anthology *Žemė* (Earth, 1951) represents a much wider literary and cultural generation born in the 1920s has been established in Lithuanian literary studies since the 1950s, but it has not been sufficiently critically examined. From a socio-cultural point of view, the question arises as to whether this actually corresponds to an authentic collective phenomenon of generational consciousness of these authors. For this purpose, the development of the concept of the *žemininkai* generation in the post-war Lithuanian diaspora and post-soviet Lithuania is investigated, the concept of generation formulated in the cultural sociology works of Karl Mannheim and Norbert Elias is discussed, and cases of generational identification in the early texts of the *žemininkai*, written during the Second World War, and in their later ego-documentary texts are analysed. Aspects of critical period experience, generational solidarity, socio-cultural location, intergenerational relations, and literary impact are considered. It is concluded that the expression of a complex generational self-consciousness indeed appears in the texts of the *žemininkai* group.

Keywords: *žemininkai* generation, generational consciousness, Lithuanian literature, cultural sociology, modernism.

Received: 12/07/2022. Accepted: 05/08/2022

Copyright © Mindaugas Kvietkauskas, 2022. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Žemininkų kartos sampratos formavimasis lietuvių literatūrologijoje

Lietuvių literatūrologijoje yra išitvirtinusi filosofo Juozo Girniaus tezė, suformuluota 1951 m. *Žemės* antologijos įvade: žemininkai – tai karta. Žinia, Girnius teigė, kad antologijos autorius jungia ne nuosekli meninė programa, o generacinė savimonė ir solidarumas (1951, 10). Jis apibūdino žemininkus ne kaip literatūrinę grupę ar srovę („-izmą“), o kaip „trečiąją poezijos kartą“, ateinančią po tautinio atgimimo ir nepriklausomybės kartų, iškylančią karo metais ir įkūnijančią radikalų, visuminį literatūrinės pasaulėvokos pokytį. Be to, anot Girniaus, antologijos autoriai – tai tik dalis „gausingesnės“ kartos, galbūt – tik pirmoji didesnė, dar tik ateinančios generacijos banga, „trečiosios kartos iniciatoriai“ (1951, 22; 1953, 19).

Šeštajame dešimtmetyje kartos sąvoka buvo pasitelkiama žurnale *Literatūros lankai*, kur ji vartota kaip savųjų pozicijų apibrėžtis. Pavyzdžiui, Henrikas Nagys žurnale teigė: „Kazys Bradūnas yra reikšmingas savo kartos atstovas. Jo iniciatyva gimė *Žemė* ir *Literatūros lankai*, šiuo metu išėivijoje reprezentuoją 1938–1939 metais pradėjusią kurti kartą ir jos literatūrinius siekimus“ (1957, 24). Septintajame dešimtmetyje žemininkų kartos samprata plėtojosi toliau, ypač kilus diskusijai dėl jų ir jaunesniųjų rašytojų – vadinamųjų nužemintųjų ar bežemių – santykio. Pastarųjų lyderiai Algimantas Mackus ir Vytautas Kavolis iš pradžių nebuvo linkę brėžti griežtos ribos tarp *Žemės* autorių ir savojo bendramamžių rato. Nors Mackus gimusius apie 1930-uosius vadino „žemėn nejaugusia karta“, tačiau jos pasaulėvokos užuomazgą regėjo vyresnio žemininko Alfonso Nykos-Niliūno poezijoje (Mackus 1960, 7). 1961 m. Kavolis straipsnyje „Generacijų tikrovė“ tiek žemininkus, tiek jaunesnius vadino viena – klausiančiųjų generacija, nors ketvirtąja, o ne trečiąja (kaip teigė Girnius) moderniojoje lietuvių kultūroje. Kad ir kaip būtų, tai – viena generacija, „su kurios atėjimu ligšiolinį afirmacijos dominavimą mūsų intelektualiniame gyvenime yra pakeitęs klausimų kėlimo, bet ne standartizuotų atsakymų siūlymo, poreikis“ (Kavolis 2006, 73). Tačiau vėlesniuose tekstuose Kavolis ėmė vis labiau akcentuoti generacinių pasaulėvokų skirtumą, o 1968 m. studijoje *Nužemintųjų generacija* galutinai suformulavo žemininkų ir nužemintųjų kaip dviejų skirtingų kartų koncepciją. Tokiam Kavolio požiūriui anuomet nepritarė Bradūnas: „Vargu ar čia yra dvi kartos ne tik amžiaus prasme, bet ir idėjine ar kokio nors skirtingo angažavimosi poezijai prasme. Ar tik iš didesnės laiko perspektyvos po pluošto metų neatrodys, kad ir „nužemintieji“, tiksliau sakant, „bežemiai“ yra tik tąsa to mūsų poezijos lūžio, kuris prasidėjo su *Žemės* antologijos pasirodymu ir *Literatūros lankų* leidimu“ (Bradūnas 2017, 61).

Pirmojoje egzodo literatūros istorijoje *Lietuvių literatūra svetur* (1968) poezijos raidą aptaręs Antanas Vaičiulaitis žemininkus apibrėžė kaip savitą generaciją, atskirą ir vyresniųjų, ir jaunesniųjų (ypač Mackaus) atžvilgiu. Tačiau, kaip ir Girnius, *Žemės* antologijos poetus jis regėjo tik kaip vieną, nors ir patį reikšmingiausią, kur kas platesnės literatūrinės kartos branduolį, o jai savo tekste priskyrė net keturias dešimtis įvairaus rango autorių vardų (Vaičiulaitis 1968, 50–81). Šią nuostatą *Lietuvių egzodo literatūroje* (1992) conceptualiai įtvirtino Rimvydas Šilbajoris, kuris apibūdino *Žemės* kolektyvą kaip kur kas gausesnės generacijos atstovus: „[v]idurinioji išėivijos rašytojų karta, atskirais daigais

prasikalusi, bet neįsitvirtinusi dar Lietuvoje, kai kurių skaitytojų sąmonėje liko ryški tik viena jos dalimi – vadinamu *Žemės kolektyvu*“ (Šilbajoris 1992a, 331). Anot literatūrologo, pradinį sambūrį transformavo žurnalas *Literatūros lankai*: nepaisant autorių įsitikinimų įvairovės, jis „vis dėlto sukūrė gana vientisą ideologinę-kultūrinę pasaulėjautą literatūros puoselėjimui ir taipgi apsaugojimui nuo politinio ir pasaulėžiūrinio mąstymo diktatūros“ (Šilbajoris 1992a, 332). Siekį plačiau suvokti generacijos sudėtį išreiškė Šilbajorio įtvirtintas dvigubas jos pavadinimas „žemininkų-lankininkų karta“ (Vaičiulaitis dar vartojo viengubą – „žemininkai“) ir gana įvairaus amžiaus bei stilistikos autorių priskyrimas šiai kartai: nuo Antano Škėmos (g. 1911) iki Kosto Ostrausko (g. 1926). Jaunesnius („egzodo augintinius“) Šilbajoris – panašiai kaip Bradūnas – laikė daugiau žemininkų-lankininkų kartos tąsa, nei atskira nauja generacija: „Dalis jų nei amžium, nei kūrybos pobūdžiu, tematika per daug nesiskiria nuo prieš juos ėjusios žemininkų kartos“ (Šilbajoris 1992b, 609). Taigi nežiūrint visų niuansų, iševijos literatūros istorijos pasakojime žemininkai-lankininkai iškilo kaip centrinis kolektyvinis egzodo modernizmo reiškinytis ir buvo apibūdinti kaip išskirtinė, daugialypė poveikį turėjusi karta.

Tokią iševijoje susiklosčiusią generacijos sampratą perėmė ir toliau plėtojo Nepriklausomybės laikų Lietuvos literatūrologija – tiesa, su savais akcentais. Vytautas Kubilius jau *XX amžiaus literatūroje* kur kas labiau pabrėžė šios kartos tapatumo sąsajas su karo metų kontekstu ir rezistencijos pasirinkimu: „ateitininkų išugdyta jaunųjų literatų karta, kuri be jokių iliuzijų sutiko prasidėjusią Lietuvos okupaciją, nepriėmė nė vieno jos ideologinio postulato“ (Kubilius 1996, 412). Monografijoje *Neparklupdyta mūza. Lietuvių literatūra vokietmečiu* Kubilius, kaip ir iševijos autoriai, būsimuosius žemininkus laikė itin reikšminga karta, įžengusia į literatūrą karo metais ir tapusia „svarbiausiu jos kitėjimo veiksmu“, tačiau kita vertus, regėjo ją kaip daugiašakę, išblaškytą istorijos, tad netapatintą vien tik su iševijos šaka: „Grįžtanti sovietinė okupacija ją išblaškė: vienus į Vakarus, kitus į Sibirą, trečius iššaudė, vienus priverė prisitaikyti, kitus visiškai nutildė“ (Kubilius 2001, 155–156). Tokį požiūrį savo tekstuose jau Nepriklausomybės pradžioje formavo ir Vanda Zaborskaitė, jaunystėje priklausiusi šiai literatų aplinkai: „Karo metais galutinai išryškėjo kartos veidas. (...) Bet istorijos laikas jam buvo negailestingas. Vieni atsidūrė Sibiro sniegynuose (G. Jokimaitis, S. Gorodeckis), kiti atgulė miško brolių kapuose (B. Krivickas, M. Indriliūnas), dar kitus užgniaužė Sistema, nutildė jų poetinį žodį, jie nuėjo į kitas kultūros sritis (P. Aukštikalnytė-Jokimaitienė, K. Umbrasas), dar kiti užslopo, prislėgti varganos buities (Z. Pundziūtė). E. Matuzevičius įsijungė į Lietuvos literatūrą. O dalis atsidūrė Vakarų tremtyje, perėjo Vokietijos stovyklas ir įsikūrė Naujajame pasaulyje. Jiems ir buvo lemta realizuoti kartos kūrybines galias, įtvirtinti lietuvių literatūroje savo estetinius principus, ištartį naują poetinį žodį“ (Zaborskaitė 2002, 349).

Taigi Lietuvoje ėmė klostytis požiūris, kad žemininkų kartą sudaro kelios skirtingos linijos, kurioms priklauso įvairių likimų Lietuvos ir egzodo autoriai, ne tik rašytojai, bet ir kitos kultūros asmenybės. Visas šias linijas jungia bendras mazgas – karo metų patirtis bei universitetų intelektualinė aplinka, joje anuomet iškilusios egzistencializmo idėjos, bendras kartos lyderis – Vytautas Mačernis. Tokia samprata rėmėsi Virginija Balsevičiūtė monografijoje *Vytautas Mačernis ir jo karta* (2001, 9–10), Viktorija Daujotytė studijoje

Karalių gėlė iš Žemaitijos pelkių (2006, 124–128), Rita Tūtlytė vadovėlyje aukštosioms mokykloms *XX amžiaus lietuvių literatūra. Europos katastrofos laikas: nacmečio literatūra* (2017, 83–93). Išeivijos kritikos keltą klausimą dėl žemininkų ir nužemintųjų santykio pakeitė kitas probleminis centras – kartos likimų ir laikysenų įvairovės rekonstrukcija, įskaitant ir sovietinės Lietuvos kūrėjų bei intelektualų laikysenas. Tokiu būdu žemininkų samprata dar labiau plėtėsi siekiant integruoti vis daugiau vardų. XXI a. tyrimuose jie žemininkai vis labiau imami suvokti kaip kultūros (ne tik literatūros) karta. Daujotytės, Tūtlytės darbai į kartos ratą įtraukė literatūrologę Vandą Zaborskaitę, dailininkus ir skulptorius Viktorą Petravičių, Telesforą Valių, Paulių Augių-Augustinavičių, Vytautą Kašubą, Juzefą Čeičytę, Vaclovą Ratą, Antaną Mončį, teatralus Juozą Miltinį, Donatą Banionį, Vaclovą Blėdį, kunigus Alfonsą Lipniūną, Kazimierą Vasiliauską. Naujausioje Daujotytės monografijoje *Žemės keleiviai. Mačernis* (2021) žemininkų samprata plečiamą ne tik kultūros asmenybių, bet ir chronologijos požiūriu. Bendruoju kartos bruožu laikydama žemėjautą kaip esminę lietuvių kultūros tradiciją, autorė siūlo matyti ir šios kartos programinį centrą (pagrindinius poetus), ir periferijas: „Programinis žemininkų centras, taip pat pakraščiai ne tik išėivijoje, bet ir Lietuvoje pokaryje, tremtyje, rezistencijoje, dailėje, muzikoje. *Žmogaus prasmės žemėje* linija atrodo išsišakojanti, perauganti ir kitas programas“ (Daujotytė 2021, 33). Monografijoje prabylama apie *dvi* šios kartos bangas: pirmąją – iškilusią karo metais, ir antrąją – iškilusią jau 6–7 deš. Lietuvoje: „Pirmosios bangos centras yra V. Mačernis, remiamas K. Bradūno, jo organizuotumo, antrosios – M. Martinaitis, intensyvinamas S. Gedos“ (Daujotytė 2021, 34). Bradūnas ir Šilbajoris manė, kad išėivijoje žemininkų karta turėjo ilgą tąšą, kuriai priklausė ir jaunesni „nužemintieji“ (Mackus, Liūnė Sutema); Daujotytė antrąją šios kartos bangą išvelgia ir sovietmečio Lietuvos literatūroje – anot jos, ši banga atsirita iki šimtmečio pabaigos. Toks Daujotytės požiūris nesutampa su sociokultūrine kartos samprata, pabrėžiančia kartos dislokacijos ar *habitus* bendrumą (tai toliau aptariu šiame straipsnyje), tačiau akcentuoja pasaulėvokos paraleles tarp išėivijos ir Lietuvos modernistų. Dar vienas radikalus žingsnis plečiant kartos sampratą – Elenos Baliutytės siūlymas jai priskirti ir Eduardą Mieželaitį bei kitus 1920-ųjų gimimo komunistinių pažiūrų rašytojus, Antrojo pasaulinio karo metais pasitraukusius į Rusiją, – Vacį Reimerį, Vladą Mozūriūną, Antaną Bieliauską (Baliutytė 2019, 320). Šiuo atveju iškeliamas ne pasaulėvokos paralelių, bet amžiaus atitikimo aspektas. Tačiau sociokultūrinė kartos teorija, kurios laikomasi šiame straipsnyje, pabrėžia, kad priklausomybės biologinei kartai negalima tapatinti su priklausymu sociokultūrinei kartai – tai skirtingo lygmens reiškiniai.

Taigi galima konstatuoti: lietuvių literatūrologijoje jau nuo 6-ojo XX a. dešimtmečio palaipsniui įsitvirtino nuostata, kad žemininkai nėra tik konkreti literatūrinė grupė ar sambūris, tačiau reprezentuoja itin svarbią lietuvių kultūros generaciją, gimusią apie 1920 m. ir turėjusią ilgalaikį, daugialypį poveikį modernizmo raidai. Per šešis dešimtmečius būta diskusijų dėl žemininkų kartos sudėties ir tapatybės, dėl jos patirčių, pasaulėvokos ir kūrybos interpretavimo, dėl generacijų tarpusavio santykio, tačiau pačiu šios kartos kaip fenomeno egzistavimu nebuvo abejojama. Vyraujančia tendencija tapo siekis plėsti kartos sampratą, priskiriant jai vis daugiau asmenybių bei meno reiškinų (net ir gerokai nutolu-

sių), suvokiant šį ryšį kaip kultūrinio reikšmingumo, priklausymo itin svarbiai tradicijai, prestižo žymę. Tai liudija, kad žemininkų sambūriui buvo ir tebėra priskiriamos svarbios simbolinės prasmės, kad jis turi lietuviškajam sąmoningumui reikšmingo kultūrinio mito bruožų, kad su juo siekiama susieti kitus laikotarpio reiškinius. Kaip teigia sociologijos klasikas Karlas Mannheimas, „to, kas paprastai vadinama ‚laiko dvasia‘, tikroji buveinė dažniausiai yra konkreti socialinė grupė (homogeniška ar heterogeniška), kuri tam tikru momentu įgyja ypatingą reikšmę ir įspaudžia savo dvasinį antspaudą visoms kitoms tendencijoms, nors jų nesunaikina ir neabsorbuoja“ (Mannheim 1964, 557). Regis, žemininkų kartos sampratos formavimasis lietuvių literatūrologijoje šią išvalgą patvirtina.

Sociokultūrinė kartos apibrėžtis: teoriniai aspektai

Vakarų sociologijos ir kultūrologijos tyrimuose kartos reiškinyje iki šiol dažniausiai analizuojamas pasitelkiant klasikinę atramą – Mannheimo studiją „Kartų problema“ („Das Problem der Generationen“, 1928; angliškai paskelbta 1952), plėtojant, interpretuojant ar kritikuojant jos nuostatas (Bristow 2016, 1–18). Kaip pastebi vokiečių literatūrologė Astrid Erll, Mannheimo kartų teorija sutapo su Vakarų visuomenėse po Pirmojo pasaulinio karo iškilusia „prarastosios kartos“ problematika, kurią ypač išryškino Ericho Marios Remarque'o romanas *Vakarų fronte nieko naujo* (*Im Westen nichts Neues*, pirmoji spaudos publikacija 1928, knyga 1929), tapęs pasauliniu bestseleriu ir itin stipriai paveikęs tuometinį generacinį sąmoningumą. „Prarastosios kartos“ fenomenas ir diskusijos dėl jo paskatino visą tolesnį „mąstymą generacijomis“ XX a. Vakarų kultūros diskursuose, pavyzdžiui, išskiriant pokario kūdikių bumo, 1968-ųjų, X, Y ir Z kartas (Erll 2014, 386). Mannheimo kartų teoriją po Antrojo pasaulinio karo toliau savitai plėtojo jaunesnis jo kolega ir bičiulis, kultūros sociologas Norbertas Eliasas. Jo koncepcija, ypač išskleista vėlyvuosiuose darbuose – studijose *Individų visuomenė* (vok. *Die Gesellschaft der Individuen*, 1987, angl. *The Society of Individuals*, 1991) ir *Vokiečiai* (vok. *Studien über die Deutschen*, 1989, angl. *The Germans*, 1996) regima kaip klasikinių Mannheimo teiginių transformacija ir empirinis pritaikymas postmoderniame intelektualiniame kontekste (Connolly 2019, 155).

Polemizuodamas tiek su pozityvistiniais, tiek su romantiniais kartos fenomeno aiškinimais, iš dalies remdamasis Wilhelmo Dilthey'aus ir Martino Heideggerio istorinio laiko samprata, Mannheimas savo studijoje apibrėžė kartą kaip patirties ir sąmonės sanklodą (*die Erlebnis-Schichtung, die Bewusstseinschichtung*), kaip kompleksiską biologinį, psichologinį, socialinį ir kultūrinį fenomeną (Mannheim 1964, 536). Anot Bristow, tokios Mannheimo sampratos esmė tebegalioja ir šiuolaikinėje sociologijoje (Bristow 2016, 2–3). Jo manymu, kartos pagrindas – natūralus biologinis amžiaus grupių kaitos ritmas, tačiau patį reikšmingą formuoja daugybė susipynusių veiksnių (socialinių, psichologinių, kultūrinių), o jo potencialas gali atsiskleisti labai skirtingu mastu: anaipatol ne visos biologinės kartos tampa istoriškai reikšmingomis kartomis. Remdamasis Freudo psichoanalizės pagrindais, pirminiu kartos tapatumo sluoksniu Mannheimas laikė vaikystės patirtis, susijusias su šeimos aplinka, – jos susikristalizuoja į „natūralų pasaulio vaizdą“ („Die ersten Eindrücke haben die Tendenz, sich als *natürliches Weltbild* festzusetzen“, Mannheim 1964, 536). Šis

natūralios, pasauliui įprastos tvarkos jausmas veikia kaip giliausias ir sunkiausiai kintantis kartos tapatumo lygmuo, kaip jos kolektyvines nuostatas veikianti sąmonė. Kitas itin svarbus klodas – ankstyvosios jaunystės patirtys, kai aktyviai susiduriama su socialiniu ir kultūriniu gyvenimu ir imama eksperimentuoti, ieškant jame savojo vaidmens. Mannheimas šį sąmoningumo klodą apytiksliai siejo su 17–25 metų amžiaus periodu ir manė, kad tuo metu nutinkantys politiniai, socialiniai, kultūriniai įvykiai bei reakcijos į juos stipriausiai paveikia kartos identitetą. Šį jo teiginį, dar vadinamą kritinio periodo teorija, šiuolaikinė sociologija iš esmės patvirtina empiriniais tyrimų duomenimis (Erl 2014, 388). Jeigu kartos kritinis periodas sutampa su intensyviais istoriniais, socialiniais, kultūriniais visuomenės pokyčiais (pvz., revoliucijomis, karais, pergalemis, okupacijomis ar didelėmis politinėmis krizėmis), tai šis sutapimas dažnai lemia savito kartos tapatumo susiformavimą. Priešingai, stabilios istorinės sąlygos dažniau skatina jaunesnės kartos adaptaciją vyresnės kartos suformuotoje sociokultūrinėje sanklodoje. Kita vertus, pernelyg staigus, destruktivus visuomenės pokyčių tempas, su kuriuo kritiniu periodu neįstengiama psichologiškai susidoroti, gali gniuždyti kartos tapatumą, žlugdyti jos saviraišką (Mannheim 1964, 551).

Mannheimo teigimu, kartos bendrystę lemia panaši jos narių *dislokacija* (*die Lagerung*) istoriniame visuomenės kaitos procese: tai susidūrimas su tam tikrai istorinei situacijai būdingomis patirtimis, mentaliniu klimatu, iššūkiais. Kartos dislokacija istorijos procese primena klasės reiškinį visuomenės struktūroje: tai duotis, kurios negalima pasirinkti. Ji stipriai veikia asmens santykį su pasauliu kaip specifinė gyvenamoji erdvė (*der Lebensraum*) su jai būdinga emocija ir mentaline atmosfera. Savita, pakitusi jaunų žmonių dislokacija yra tas esminis veiksnys, dėl kurio gali kilti (arba nekilti) kartos tarpusavio solidarumo pojūtis ir jos kolektyvinis sąmoningumas, kitaip tariant, suvokimas, kad bendraamžiams tenka ypatingas likimas. Mannheimas pabrėžia dar kelis svarbius veiksnius susiformuoti kartos sąmoningumui: 1) identifikacinių kūrinių, išreiškiančių kartos savivoką ir veikiančių kaip jos kultūrinio integravimosi varikliai, atsiradimas; beje, dažnai didesnę poveikį turi ne šių literatūros ar meno kūrinių deklaratyvus aiškumas, kiek jų daugiaprasmiškumas, skatinantis skirtingas interpretacijas ir produktyvius nesusipratimus: „produktives Mißverständnis ist oft Form des Weiterlebens“ (Mannheim 1964, 545); 2) bendras priešininko (*der Gegner*) ar grėsmių, kurios kelia egzistencinį nerimą, jausmas ir sąmonės fokusavimasis kovai su tomis grėsmėmis; anot Mannheimo, dažnas kartų konflikto pagrindas yra tai, kad jos skirtingai suvokia priešininkus: tai, ką vyresnioji karta regi kaip jos jėgas mobilizuojančią grėsmę, jaunesnioji karta jau mato kaip nereikšmingą dalyką, fantomą, kurį pakeitė kitoks priešišku jėgų derinys; 3) kartos centrų ar „vienetų“ (*die Generationseinheiten*) atsiradimas – t. y. susiformavimas tokių lyderių grupių, kurios įkūnija kartai būdingas laikysenas ir išreiškia atsakus į jai kylančius iššūkius, kurių nuostatos įgyja plačią mobilizacinę įtaką bendraamžiams. Šių centrų gali būti ne vienas, jie gali tarpusavyje konkuruoti, siūlydami skirtingus atsakus į situaciją, bet jie formuoja generaciją todėl, kad jų dėmesys sutelktas į tą patį patirčių kompleksą, o kartu jie oponuoja vienas kitam; taip, anot Mannheimo, itin ryškiai XIX a. pradžios vokiečių kartą, išgyvenusią Napoleono karus, formavo du tarpusavyje konkuruojantys intelektualiniai centrai: konservatyvieji romantikai ir liberalieji racionalistai.

Tokie veiksniai paskatina (arba, susiklosčius nepalankioms aplinkybėms, nepaskatina) formuoti savitą generacinį tapatumą ir stilių (*der Generationsstil*), kurį Mannheimas suvokia kaip galutinę kartos potencialo realizaciją, kaip jos kūrybinę entelehiją. Kai tam tikra patirties ir sąmonės sankloda virsta sąmoningai artikuliuojamu, reflektuojamu, viešai pripažįstamu kartos tapatumu ir jį išreiškiančiu specifiniu kultūriniu stiliumi, tai iš esmės žymi naują visuomenės raidos etapą. Šiuolaikiniai tyrėjai pabrėžia ne tik autentišką kartos tapatumo formavimąsi bei reiškimąsi „iš vidaus“, bet ir sąlygišką jo konstravimą „iš išorės“ viešajame diskurse, medijose, kai „prisegamos“ tam tikros kolektyvinės emblemos, pavadinimai, kai karta paverčiama įvaizdžiu. Vis dėlto laikomasi nuostatos, kad bendraamžių kartiškumą (*generationality*) drauge lemia vidiniai (patirties, sąmoningumo) ir išoriniai (medijų, viešojo diskurso) faktoriai (Reulecke 2010, 119). Tik kartas, įgijusias savitą kultūrinį stilių, Mannheimas laiko kartomis tikrąja to žodžio prasme ir jų atveju siūlo neieškoti jokio chronologinio dėsningumo: nauja kultūrai reikšminga karta gali iškilti ir po dešimties, ir po trisdešimties, ir po šimto metų. Tokiai kartai būdinga tai, kad ji pritraukia tiek jaunesnio amžiaus įpėdinius (kurių sąmonė formuojasi veikiamą ryškios ankstesnės kartos tapatybės, galinčios įtakoti stipriau už savitus jų pačių impulsus), tiek vyresnės kartos pirmtakus (*die Vorläufer*). Dažnai tokie pirmtakai būna nepritapėliai savoje amžiaus grupėje, bet atpažįsta savosios tapatybės atitikmenis tarp jaunesniųjų; jie gali tapti kartai itin svarbiais simboliniais autoritetais¹.

Norbertas Eliasas, toliau plėtojęs Mannheimo kartos sampratą, generacinį identitetą analizavo kaip vieną iš asmens kolektyvinio tapatumo dėmenų. Kiekvienas individas, anot jo, turi ne tik asmeninį savivaizdį („aš“ įvaizdis, „an ego-image“), bet ir kolektyvinį savivaizdį („mes“ įvaizdis, „a we-image“). Kaip asmeninis, taip ir kolektyvinis tapatumas yra daugiasluoksnis, jam priklauso įvairūs nesąmoningi susisaisistymai ir emocijos („we-attachments“, „we-feelings“), jo sanklodą lemia ir bendruomenės istorinė patirtis, perduodama kolektyvinės atminties kanalais, ir vaikystės bei ankstyvos jaunystės sociokultūrinės patirtys. Kolektyvinis savivaizdis yra labai susijęs ir su asmens savivertės pojūčiu ar jo trūkumu (Elias 1996, 154, 278). Naujos kartos savivokos iškilimas, generaciniai konfliktai liudija, kad vyksta šio kompleksiško kolektyvinio tapatumo kaita. Generacinį sąmoningumą itin skatina jaunų žmonių patiriami *habitus* pokyčiai. Mannheimo siūlytą kartos dislokacijos sampratą Eliasas keitė šiuolaikinei sociologijai įprastą *habitus* sąvoką, kurią, remdamasis Maxu Weberiu, ėmė vartoti dar 1939 m., gerokai anksčiau už 8 deš. ją išpopuliarinusį Pierre'ą Bourdieu (Mennell 1994, 177). Anot Eliaso, *habitus* – tai kolektyviniai mąstymo, elgsenos, emocinio reagavimo būdai ir įpročiai, „antroji socialinė žmogaus prigimtis“, socialinis jo „aš“ apdaras, kurį lemia visuomenės struktūra, švietimas, kultūros tradicijos, kolektyviniai papročiai, etinių normų ir skonio suvokimas bei kiti veiksniai². *Habitus* apima ir tam tikrai visuomenei įprastą santykį tarp vyresnės ir jaunesnės kartos, kuriam apibrėžti

¹ Tokio pirmtako pavyzdys, anot Mannheimo, yra Nietzsche, pozityvistų kartos nepritapėlis, kuris virto jaunesnės XIX a. pab.–XX a. pr. neoromantikų kartos pirmtaku bei autoritetu (Mannheim 1996, 549).

² Natūralus *habitus* lietuviškas atitikmuo galėtų būti žodis *abitas* – tas pats lotyniškas skolinys, reiškiantis vienuolio apdarą, o kartu jo ordino regulos ir dorybių simbolį. Būtent iš čia kilo Maxo Weberio dar 1915–1920 m. parašytame veikalė *Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen* pavartota sąvoka *habitus*, savo ruožtu pasiskolinus ją iš Tomo Akviniečio *Summa Theologiae* (Elias 2001, 182–183; Sapiro 2015, 484–485).

Eliastas vartoja sąvoką „galios nuolydis“ („power gradient“). Šio nuolydžio laipsnis gali kisti: kuo visuomenei įprastas galios santykis tarp kartų statesnis, tuo ji hierarchiškesnė ir formalesnė; kuo jis nuolaidesnis, tuo visuomenė demokratiškesnė ir neformalesnė. Kai šis galios nuolydis suvokiamas kaip tinkamas, teisingas, įtampa tarp generacijų gali būti silpna, latentinė, vyksta nuoseklus tradicijos perdavimas; kai jis suvokiamas kaip iškreiptas, neteisingas, kyla generacijų konfliktai (Elias 1996, 25).

Sociokultūrinė kartų teorija, šiame straipsnyje apibūdinta labai lakoniškais bruožais, o ypač jos klasikinės vokiškosios ištakos, tiesiogiai veikė žemininkų kartos sampratą Girniaus ir Kavolio tekstuose. *Žemės* antologijos įvade dėstomą kartos apibrėžtį Girnius rėmė menotyrininko ir kultūros istoriko Wilhelmo Pinderio idėjomis, kuriomis savo studijoje naudojosi ir Mannheimas³. Nors pastarasis Girniaus tekste tiesiogiai necituojamas, tačiau ne viena lietuvių filosofo formuluotė labai primena Mannheimo tezes (galbūt jos buvo pažįstamos iš antrinio šaltinio – Girniaus minimų vokiečių socialinės psichologijos kūrėjo Willy Hellpacho, gana žymaus pokariu, darbu). Kavolis savo ankstyvuosiuose tekstuose, iš kurių vėliau gimė studija *Nužemintųjų generacija*, tiesiogiai nurodo Mannheimą kaip kartų konflikto sampratos šaltinį (Kavolis 2006, 71). Vėlesniuose žemininkams skirtuose lietuvių literatūrologijos darbuose kartos sąvoka atidesnės teorinės refleksijos nebesulaukė, buvo remiamasi Girniaus ir Kavolio išsakymais bendraisiais teiginiais.

Žemininkų generacinės savivokos ištakos

Aptartas teorinis ir ligšiolinių tyrimų kontekstas skatina iš naujo klausti, iš kokių impulsų kilo žemininkų kartos ir jos tapatybės samprata, kaip ir kada ji pradėjo formuotis, kas veikė šio reiškinio radimąsi? Kaip jau pastebėta Daujotytės, „mes“ identitetas, savojo rato žmonių kaip kolektyvinio subjekto, kaip bendrijos suvokimas tampa būdingas žemininkams jau Antrojo pasaulinio karo metais – tai liudija jų pačių tekstai ir laiškai (Daujotytė 2021, 273). Toks dvidešimtmečių sąmoningumo reiškinys karo ir okupacijos metu, regis, visiškai atitinka Mannheimo suformuluotą kritinio periodo teoriją. Dar daugiau, stebina tai, kad jau karo metu jų generacinis sąmoningumas reiškiasi gana išplėtotu, programišku diskursu. Pirmąją publikuota žemininkų programa laikomas Mamerto Indriliūno straipsnis „Literatūrinis gyvenimas Vilniaus universitete“, paskelbtas 1942 m. spalio 25 d. dienraštyje *Naujoji Lietuva*, jaunosius literatus išsyk pavadina karta, aiškina jos ypatingą istorinę patirtį, pasaulėvoką, santykį su vyresniąja prieškarinio generacija, įvardija studentų kūryboje išskylančias bendras tendencijas:

Bet šioji karta turi daug abejonių ir ji mano abejonėse užsigrūdinti. Jai tenka gyventi pačią savo jaunystę labai sunkiu, nors ir įdomiu, laiku. Todėl ji yra nuolatos blaškoma ir nervinga. Bet ji nori būti tvirta, kad galėtų visa pernešti ir nepalūžti. Ankstyvesnė mūsų literatūroj

³ Wilhelmo Pinderio knyga *Das Problem der Generation in der Kunstgeschichte Europas* (1926) Mannheimui buvo ir inspiracijos, ir polemikos objektas. Pinderis lietuviškame kontekste žinomas kaip Mikalojaus Vorobjovo profesorius Miunchene ir jo daktaro disertacijos apie Baroko architektūrą vadovas. Suprantant, kokią didelę įtaką žemininkų kartos sąmoningumui turėjo Vorobjovo studija *Vilniaus menas*, galima apčiuopti labai įdomią intelektualinių sąveikų grandinę.

buvo žymu daug skundo ir nuovargio, o dabar vis labiau prasimuša herojinė nuotaika. Ji stengiasi ne vien išreikšti besikankinantį žmogų, bet kartu ir ką nors teigti, nors ir beviltiškai, teigti, pvz., naują gyvenimo būdą. Ji galbūt atsisakys spalvingojo objektyvinio realizmo beletristikoj ir žaismingojo muzikalumo poezijoje. Ji rodo tendencijos pasukti į ekspresiją ir dramatiškumą literatūroj, pabrėždama sunkesnius ir grubesnius vaizdus, laisvąjį eiliavimo būdą. Vis labiau pradeda rašyti išeinant iš savęs stebėjimo, o ne išorinių įspūdžių įtakoj. Gal dėl to, kad panašiais laikotarpiais žmonės dėmesį daugiau atkreipia į savo vidų. Suprasti ir subręsti – galbūt svarbiausi šios kartos siekimai. (...) Ši karta, kaip ir ankstyvesnės kartos, nori semtis stiprybės iš lietuvių žmogaus sielos ir iš savosios žemės. Bet ji nekenčia tautiškumo subanalizavimo ir senojo tautinio šablono. Ji nusisuka nuo sentimentalaus, kad ir nuoširdaus, Lietuvos vaidavimo, ieškančio joje egzotikos ir primityvizmo. Ji nori išreikšti lietuvių žmogų be miesčioniškos romantikos, tokį, koks jis yra ir koks jis gali būti, lietuvių žmogų, gyvenantį tokį pat intensyvų ir turiningą gyvenimą, kaip kad kitų tautų literatūrose jis yra vaizduojamas (Indriliūnas 1942, 3).

Indriliūnas nuosekliai žymi kartos identifikacijos akcentus: jaunystė ypatingu karo laiku (jis „labai sunkus, nors ir įdomus“ – matyt, tai nacistinės cenzūros nulemtas eufemizmas); ne išankstinis tikrumas, bet egzistencialistiškai pabrėžiamos abejonės, siekis užsigrūdinti ir programiškai, nors beviltiškai teigti naują gyvenimo būdą; savitos literatūrinio stiliaus tendencijos („laisvasis eiliavimo būdas“), vidinė savistaba, vedanti į brandžios laikysenos siekį („suprasti ir subręsti“), moderniai transformuota lietuviškoji tapatybė, siejama su žemės pradū, bet nepalanki „senajam tautiniam šablonui“, „miesčioniškai romantikai“ (tai nuoroda į tarpukario politinę retoriką ir neoromantikų stilių, generacinę priešpriešą). Pagrindinė šio teksto retorinė įtaiga kuria tai, kad jame ima veikti kolektyvinė subjektė – „ji“, „karta“ – ir jos intencijos, jos valia („mąno“, „nori“, „stengiasi“, „nekenčia“, „nusi-suka“). Kelia nuostabą, su koku įsitikinimu ir kaip kompleksiskai dvidešimt dešimt metų Indriliūnas apibūdina šią kartos tapatybę – atrodo, kad ji jau yra svarstyta ir juntama kaip bendraamžius vienijanti idėja. Pačiu viešu įvardijimu kartos tapatybė ir steigama. Tam įtaigos suteikia ir medija – cenzūruojamas, „tarp eilučių“ skaitomas karo metų dienraštis. Jo skelbiama žinia apie VU kylančią naują literatūros kartą potekstėje turi ir platesnės kultūrinės rezistencijos prasmę.

Vincas Mykolaitis-Putinas savo dienoraštyje mini, kad panašų tekstą Indriliūnas skaitė ir 1942 m. lapkričio 21 d. Vilniaus universitete: „Vakar studentų literatūrai būrelis suruošė universitete literatūros – muzikos popietę. (...) Indriliūnas paskaitė jaunosios kartos vardu kaip ir kokią deklaraciją-credo. Ji per daug teisinga, akademinė, bendra, dėl to negali pasidaryti kokios nors grupės ar srovės manifestu. O aš labai norėčiau, kad toks atsirastų“ (Mykolaitis-Putinas 2022, 300). Įrašas liudija, kad kartos kategorija jaunųjų literatūrai aplinkoje buvo sąmoningai pasirinkta. Mykolaitis-Putinas savo dienoraštyje ir čia, ir anksčiau (1941 m. gruodžio 5 d.) mini skatinęs kuriančius studentus telktis į literatūrinį sąjūdį, grupę ar srovę: „Kalbėdamas drašinau juos sudaryti Vilniuje literatūrinį sąjūdį“ (Mykolaitis-Putinas 2022, 234). Tai, kad Indriliūnas kalba kartos vardu, pabrėždamas bendresnį generacinį tapatumą, Putiną nuvilia. Tačiau būsimieji žemininkai nepriima savo mentoriaus siūlytos idėjos kurti literatūrinę grupę ir skelbti jos manifestą – kas, žinoma, primintų tarpukario grupes ir jų literatūrinius debatus, pasaulėžiūrinę konkurenciją (pvz.,

neokatalikiški neoromantikai vs trečiafrontininkai). Šie jaunieji iš principo apsibrėžia kitaip – kaip platesnės aprėpties reiškinys, kaip generacija. Toks perspektyvų nesutapimas liudija, kad jaunųjų mentalitete „mes“ įvaizdis išties kinta, ir jie tai ima vis aiškiau artikuliuoti. Buvimas karta jiems leidžia kalbėti apie platesnę lietuviškojo sąmoningumo, o ne tik literatūrinių tendencijų, kaitą.

Generacinį sąmoningumą liudija ir Vytauto Mačernio pranešimas „Mūsų gyvybės upė“, parašytas ir skaitytas VU literatūrų susitikime 1941 m. pabaigoje ar 1942 m. pradžioje⁴. Kaip atkreipia dėmesį Daujotytė, šiame tekste plėtojama vitalizmo idėja remiasi aristotelišku entelechijos (organiško vystymosi, potencialo realizavimo, augimo į tikslą) principu (Daujotytė 2021, 41–42). Tautos raidą Mačernis aiškina kaip laipsniškus jos vidinių gyvybinių galių realizavimosi etapus: politinė laisvė – ekonominė gerovė – meninė ir intelektualinė saviraiška. Šios kolektyvinės entelechijos viršūnė – laisvi individai, kuriantys universalias idėjas: „Ji [tauta – M. K.] sukaupta savy galvas ir ima tartum jomis žaisti. Paskirais individais prasieržia tos jėgos ir nušvitę sužiba visatos danguje“ (Mačernis 1990, 329). Į tokią kūrybinės laisvės pilnatvę veda nuosekli kartų tąsa: „Tačiau, kad nurodytų tautai tikruosius kelius, kad eitų jos priekyje, jai vadovauti, jaunieji žmonės turi būti ateities žmonės (...). Jie jau dabar turi būti tobuliausi[u] gentkarčių galių įsikūnijimu ir viršūne“ (Mačernis 1990, 332). Mačernio sąvoka *gentkartės* liudija, kad jis linkęs suvokti aktualiai vykstančią kaitą ne kaip literatūrinių tendencijų mainymąsi, o kaip kur kas esmingesnį, etapinį visuomenės procesą. Pranešimo antrojoje dalyje kalbėtojas prabyla apie jaunuosius kaip apie kolektyvinį subjektą, turintį istorinę misiją, ima kreiptis „jūs“ kaip itin aukštus tikslus šiai bendrijai keliantis lyderis: „Jeigu tauta bus laisva, jai reikės kam nors vadovauti. (...) Ir šitų ateities vadovų mes negalime ieškoti kur nors ten, tik ne čia, bet štai mūsų pačių tarpe, ne rytoj, o jau šiandien. Mes patys turime ruoštis būsimai ateičiai. (...) Todėl patys jaunieji žmonės turi rengtis tautos vadovavimui. (...) Jumyse jau turi būti sukrauta genčių galia, mumyse ji turi būti susitelkusi, belaukianti tik išsiveržti, suklestėti ir apsipavidalinti“ (Mačernis 1990, 331–333). Taigi generacinę bendriją, Mačernio tekste vadinamą „jaunaisiais“, vienija ypatinga užduotis – pirmąkart iškelti lietuvių kultūrą iki universalią reikšmę įgyjančios kūrybos.

Karo metais kartų kaitos ir naujosios kartos vaizdinys svarbus ir Mačernio poezijoje, ypač „Vizijose“ („Įžangoje“, „Penktojoje vizijoje“, „Pabaigoje“) – tai liudija, kad generacinio tapatumo pojūtis, „mąstymas kartomis“ veikė ir poetinėje vaizduotėje. Itin ryškus „Vizijų“ finalo vaizdas: „Bet štai širdis vėl klieda apie naują ir prasmingą žygį, / Ir, degdamas liepsnoj, aš vėl regiu, // Kaip nykią naktį dykumų keliu smėlėtu, / Skausmingų abejonių lydima, / Tačiau be aimanų, be skundo, susikaupus ir iš lėto / Į priekį smelkiasi naujoji milžinų karta“ (Mačernis 1990, 44). „Milžinų kartos“ vaizdinys čia turi ir archajiško mito, ir universalaus egzistencinio heroizmo, ir naujo žmonijos sąmoningumo prasmes, o poetinis „aš“ tapatinasi su šios kartos lemtimi – tai misija, kurią jis ciklo pabaigoje pasirenka, išeidamas vieškeliu „ligi didžiųjų aukštumų“. Žinia, „Vizijos“ poetinė savo įtaiga itin stipriai veikė jaunųjų karo metų literatū, Mačernio klausytojų ir

⁴ Jei pasikliausime apytiksliai Kubiliaus datavimu, chronologiškai šis Mačernio pranešimas ankstesnis už Indriliūno programinius tekstus (Kubilius 1990, 481).

skaitytojų sąmoningumą – tad ir naujosios kartos vaizdinys galėjo turėti nemažos įtaigos kaip profetinė ištarmė. Kolektyvinė jaunųjų bendrija nuolat pasirodo ir Henriko Nagio karo metų eilėraščiuose, tik čia ji dažniausiai įvardijama kaip brolių ratas, brolija (ciklas „Nerimo valandos“, eil. „Broliui“); apie kartos bendrystę tiesiogiai kalba Nagio eilėraštis „Saulės daina. Mamertui Indriliūnui“ (visi šie tekstai parašyti 1942 m.). „Mes“ – ypatingos lemties vienijamų individualybių – balsu prabylama Broniaus Krivicko eilėraštyje proza „Mes esame kalnai“ (1943); jaunosios kartos tapatumo refleksijų galima aptikti ir jo straipsnyje „Entuziazmas ir kriticizmas“ (1940), 1942 m. liepos 13 d. literatūriniame laiške Matuzevičiui (Krivickas 1999, 65, 506–507, 552).

Taigi žemininkų generacinis tapatumas yra autentiškas jų mentaliteto reiškinys, kuris pasirodo programiniuose ir literatūriniuose karo metų tekstuose. Karta buvo „išrasta“ jų pačių. Galima manyti, kad tokia jų savivoka veikė ir vėlesnes, didelę įtaką turėjusias žemininkų kartos apibrėžtis egzodo viešajame diskurse (ypač 1951 m. Girniaus straipsnyje). Karo metų šaltiniai liudija, kad jų savivokai iš pat pradžių buvo būdingas didžiulių kultūrinių ambicijų, lyderystės ir kertinio vaidmens lietuvių visuomenei pojūtis. Buvimas karta (o ne grupe) leido prabilti ne tik apie literatūrinį, bet ir apie kultūros bei politikos idėjų, sąmoningumo kaitos lygmenį. Toks okupuotos valstybės dvidešimtmečių kolektyvinis savivaizdis gali atrodyti perdėtas ir euforiškas, gali regėtis istoriškai tragiškas, bet negali nestebinti. Tai leidžia kelti hipotezę, kad jis išreiškė ir platesnio pobūdžio kartiškumo reiškinį, būdingą karo metų jaunimui.

Ar žemininkai atitinka klasikinę kartos apibrėžtį?

Žvelgiant iš klasikinės Mannheimo ir Eliaso kartos teorijos perspektyvos, žemininkų kolektyvinis sąmoningumas atrodo atitinkantis nemažai jos kriterijų. Jis akivaizdžiai formuojasi kaip kritinio periodo reiškinys: šie dvidešimtmečiai įžengia į Lietuvos visuomenės gyvenimą tuo metu, kai ji patiria lemtingus XX a. vidurio istorinius lūžius. Daugelis jų egodokumentinių tekstų (Nykos-Niliūno, Bradūno, Pranės Aukštikalnytės, Zaborskaitės, Jurkaus ir kt.) liudija, kad pirmąją stiprią generacine patirtimi jiems tapo Vilniaus atgavimas 1939 m. spalį ir persikėlimas studijuoti į Lietuvos sostinę: tai itin stipriai veikė jų kolektyvinę, o kartu ir asmeninę savivoką. Toks potyris ryškiai užfiksuotas Nykos-Niliūno dienoraštyje (1939 10 11): „Pagaliau (nuo vakardienos) Vilnius mūsų! Taip! Mūsų! Eidamas gatve triukšmingoje studentų minioje galvojau: dingo tas nuolatinis ir visur esantis skausmas, sekęs mane nuo pat vaikystės, staiga užgijo ta nuolat maudžianti žaizda, kuri nuodijo mano gyvenimą ir dėl kurios aš visą laiką jaučiausi įžeistas. Tik dabar aš esu visiškai laisvas“ (2002, 26). Vėlesnė Antrojo pasaulinio karo, sovietų ir nacių okupacijų, ekstremalių išbandymų seka klostėsi kaip išskirtinės istorinės situacijos, kurią tenka patirti visiems kartu, kaip ypatingo bendro likimo pojūtis. Anot Mannheimo, tai skatina bendraamžių generacinį solidarumą ir formuoja jų specifinę dislokaciją visuomenėje bei jos kultūroje (1964, 536). Indriliūno, Mačernio, Krivicko ir kiti anksčiau cituoti tekstai liudija, kad toks išskirtinės dislokacijos pojūtis bei kolektyvinis solidarumas karo metu iš tiesų išskyla.

Jaunųjų literatų sambūris Vilniaus universitete veikė kaip kartos centras, ėmęs formuoti mentalinį atsaką į situaciją, generuoti ne tik literatūrinės, bet ir bendresnio pobūdžio filosofines, socialines, politines idėjas bei laikysenas (tai atitinka Mannheimo *die Generationseinheit* apibrėžtį). Tai, kad Mačernio, Pauliaus ir Juozo Jurkų bei kitų svarstymuose būta itin ambicingų intelektualinės ir politinės lyderystės vizijų, patvirtina jų pačių tekstai ir įvairūs atsiminimai⁵. Kitos tokios jaunimo kultūrinių lyderių grupės ir jų programinės alternatyvos karo metais nesusiformavo, nors jų užuomazgų buvo (pavyzdžiui, kaunietiškoji žemininkų šaka karo metų VDU, kur studijavo Nagys, Julius Kaupas, Julija Švabaitė; arba Šiauliuose 1943–1944 m. leisto almanacho *Varpai* aplinka, kurioje debiutavo Algirdas Julius Greimas). Tačiau VU literatai liko vienintelis ryškus kartos centras ir kaip tik jų „įspaudas“, jų atminties naratyvas tapo dominuojantis literatūros ir kultūros istorijoje. Jų domėjimasis teatru ir jo kritika, ryšiai su Romualdo Juknevičiaus ir Miltinio trupių veikla, paskatinti Balio Sruogos vadovauto Teatro seminaro, liudija ir dalyvavimo kitose kultūros sferose sieki. Didžiulę reikšmę kartos savivokai turėjo ir identifikacinių kūrinių, išreiškiančių bendras mentalines būsenas, keliančių ypatingą žavėjimąsi ir tapatinimąsi, atsiradimas. Svarbiausiu iš jų reikia laikyti Mačernio „Vizijas“ – didžiulis jų estetinis ir psichologinis poveikis, tekstų persirašinėjimas paliudytas daugybėje egodokumentikos šaltinių. Pavyzdžiui, Juozas Jurkus taip apibūdino savo reakciją karo metų Vilniuje perskaičius naujas Mačernio „Vizijų“ dalis: „Jas skaitydamas aš pakilau į tokią egzaltaciją, kad įsivaizdavau sakąs kalbą Nobelio premijos Vytautui įteikimo proga, vaikščiojau po kambarį ir improvizavau tą kalbą“ (Jurkus 2021, 13). Kaip jau minėta, VU literatai ėmė programiškai formuluoti ir pačią kartos sampratą.

Jaunųjų žemininkų lyderystės užmojai skatina svarstyti, kaip jie patyrė „galios nuolydį“ (Eliaso *power gradient*), t. y. hierarchinį santykį su vyresnėmis kartomis. Literatūrologijoje šis santykis apibūdinamas kaip nevienareikšmis: viena vertus, pagarbus tęstinumas, didelė vyresnių intelektualinių globėjų reikšmė (ypač Putino, bet ir Sruogos, Sezemano, Antano Maceinos, Girmiaus); kita vertus, vis drąsesnis maištavimas prieš vidurinės neoromantikų kartos pozicijas (Balsevičiūtė 2001, 28–35). Panašų Mačernio laikysenos dvilypumą pabrėžia Nyka-Niliūnas, apibūdinęs ją kaip „konservatyvinę revoliuciją“ (Nyka-Niliūnas 1996, 107–108). Santykis su vyresniąja XX a. pradžios modernistų (Putino ir Sruogos) karta turėjo daugiau perimamumo ir autoritetų pripažinimo, tačiau galėjo būti metama ir aštrokų iššūkių: pavyzdžiui, Teatro seminare kilo profesoriaus Sruogos ir studento Krivicko konfliktas dėl pastarojo išsakytos negailestingos kritikos profesoriaus dramai *Kazimieras Sapięga* (Zaborskaitė 2012, 115). Tarpukario neoromantikų atžvilgiu tolydžio stiprėjo konkurencinė ir polemikinė nuostata, nors būta ir abipusio pripažinimo (žemininkų tekstus itin gausiai skelbė Juozo Keliuočio neoficialiai redaguotas žurnalas *Kūryba*; Krivicko diplominis darbas buvo skirtas Jonui Aleksandriškiui-Aisčiui – tiesa, jo pabaigoje pereinama

⁵ Juozo Jurkaus seserys Karolina Pakalniškienė, Bronė Jogminienė ir Zosė Jurkutė LTV dokumentiniame filme „Tragiškoji Vytauto Mačernio karta“ (1988) pasakoja: „Paulius ir Vytautas šnekėjo apie Lietuvos švietimą, lietuvių kalbą, [kad] žemaičių kalbą iškelsim. [...] Paulius sako: [...] „vis tiek mes kokiais švietimo ministrais galim pasidaryt, kiek mes daug pasieksim“. [...] Juozas rašo, kad norėjo sukurt kokią ten tarptautinę asociaciją literatų [...]. O Vytautas turėjo tokių sokratiškų [norų], norėjo, kad aplink jį vaikščiotų mokiniai“ (Adomonytė 1988, 8:25–9:27 min.).

į korektišką, bet atvirą kritiką). Taigi žemininkų santykis su vyresniaisiais atrodo tuo pat metu nuosaikus ir ambicingas, autoritetų pozicijos pripažįstamos, bet drauge siekiama su jais lygiavertės, kritiškos diskusijos. Kartos *habitus* būdingesnis ne jaunystės, jos laisvės ar maištingumo kultas, bet jos kaip pereinamojo etapo į brandžias pozicijas suvokimas (siekis „suprasti ir subręsti“). Regis, galios nuolydis tarp kartų juntamas kaip švelnus, tad ir generacinis konfliktas yra santūrus, o savirealizacijos galimybės suvokiamos kaip atviros (kad ir kaip paradoksaliai tai atrodytų karo metu). Tikėtina, kad socialinės ir kultūrinės hierarchijos slėgio pojūtis, lyginant su tarpukariu, iš tiesų buvo kur kas mažesnis – okupacijų laikas lietuvių visuomenėje, taip pat ir akademinėje terpėje, išjudino ankstesnius galios santykius ir didino neformalų žmonių solidarumą. Tad žemininkų generacinę savikloją skatino ir ankstesnių socialinių bei kultūrinių hierarchijų, kurios galiojo Antano Smetonos valdymo laikais, reliatyvumas. Jie jautėsi galį jas pranokti ir turį tam ruoštis – jei tik po karo gaus istorinį šansą.

Žemininkų istorijoje pasirodo tiek prie jų prisidedantys amžiumi vyresni pirmtakai (pvz., Girnias, Marius Katiliškis, Antanas Škėma), tiek jaunesnieji įpėdiniai (nužemintųjų generacija). Po karo išplėtotas kartos kultūrinis stilius – savita lietuviškojo egzistencializmo versija – ir jos ypatingos patirties stigma išėivijoje, o vėliau ir Lietuvoje, veikė didele įtaiga. Tragiškai suardytos europietišku akiračių generacijos, kurią išaugino prieškarinio Lietuva, likimas palaipsniui tapo kolektyviniu pasakojimu, kuris perėjo į viešąjį diskursą, į literatūros istoriją, į visuomenės atmintį, virto identifikuotis skatinančiu ir naujas prasmes generuojančiu kultūriniu mitu.

Išvados

Lietuvių literatūros istorijoje įsitvirtinusi nuostata žemininkus laikyti karta, nors iki šiol ir mažai teoriškai reflektuota, vis dėlto atitinka specifiką, kuri klasikinėje kultūros sociologijoje priskiriama kartos fenomenui. Pagal Mannheimo teorinius parametrus žemininkus galima laikyti reikšminga generacija, kuri patiria ryškų kritinį periodą, turi mentalinį atsaką formuojantį centrą, išplėtoja savo generacinę savivoką ir kultūrinį stilių, tampa mitu (kaip „prarastoji karta“). Žinoma, kartos entelechija nėra visavertė dėl to, kad didelė jos dalis buvo brutaliai represuota sovietų valdžios arba išsisklaidė emigracijoje. Ši karta negalėjo tapti normaliomis sąlygomis egzistuojančios visuomenės socialiniu ir kultūriniu sluoksniu, išugdyti jos lyderius, turėti alternatyvius, tarpusavyje konkuruojančius centrus. Todėl ir kartos sociokultūrinės laikysenos (Eliaso *habitus*) tyrimai gali būti tik rekonstrukcinio pobūdžio, jungiant fragmentiškus egodokumentikos šaltinius, sukurtus skirtinguose nacmečio, išėivijos, sovietmečio ir Nepriklausomybės kontekstuose. Tačiau jie padeda suvokti tai, kad XX a. viduryje lietuvių kultūroje iš tiesų iškilo autentiškos modernizmo generacijos reiškinys. Toks reiškinys, kuris, anot Mannheimo, žymi naują visos visuomenės, jos kolektyvinio tapatumo raidos etapą. Žemininkų kartos fenomenas leidžia manyti, kad į tokį etapą Lietuva jau būtų galėjusi įžengti po pirmojo tarpukario Nepriklausomybės dvidešimtmečio. Deja, šis etapas negalėjo realizuotis. Tačiau jis jau egzistavo žemininkų kartos mentalitete, kuris XX a. atrodo išties išskirtinis dėl jame iški-

lusios nacionalumo ir kosmopolitiškumo, tradicijos ir maištingumo dermės. Gali būti, kad žemininkų kartos mitologizavimas, ypač pastaraisiais dešimtmečiais, kyla ir iš dabartinės bendrijos vidinio poreikio užpildyti tą savojo kolektyvinio tapatumo raidos plyšį, kurį lėmė sovietinė okupacija, nors jis galėjo būti jau seniai įveiktas – dar prieš septyniasdešimt metų. Taigi žemininkų kartos tapatumo rekonstrukcija veda ne tik į literatūrologijos sąvokų (karta, grupė, sambūris) tikslinimą, bet ir į konceptualesnę lietuvių literatūros ir kultūros procesų vaizdą.

Literatūros sąrašas

- Adomonytė, Daiva (rež.). 1988. Dokumentinis filmas *Kultūros metraščiai. Tragiškoji Vytauto Mačernio karta*. Vilnius: Lietuvos televizijos meno laidų redakcija. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/6110/kulturos-metrasciai-tragiskoji-vytauto-macernio-karta> [žiūrėta 2022 m. liepos 1 d.].
- Baliutyte, Elena. 2019. *Eduardas Mieželaitis tarp Rytų ir Vakarų: pasivaikščiojimas su Waltu Whitmanu ir staugmas su Allenu Ginsbergu*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Balsevičiūtė, Virginija. 2001. *Vytautas Mačernis ir jo karta*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Bradūnas, Kazys. 2017. *Kertinė paraštė*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Bristow, Jennie. 2016. *The Sociology of Generations*. London: Palgrave Macmillan.
- Connolly, John. 2019. Generational Conflict and the Sociology of Generations: Mannheim and Elias Reconsidered. *Theory, Culture & Society* 36(7–8), 153–172.
- Daujotytė, Viktorija. 2006. *Karalių gėlė iš Žemaitijos pelkių. Sugrąžinantys Vytauto Mačernio skaitymai 85-aisiais jo būties metais*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Daujotytė, Viktorija. 2021. *Žemės keleiviai. Mačernis*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Elias, Norbert. 1996. *The Germans*. New York: Columbia University Press.
- Elias, Norbert. 2001. *The Society of Individuals*. New York, London: Continuum.
- Erl, Astrid. 2014. Generation in Literary History: Three Constellations of Generationality, Genealogy, and Memory. *New Literary History* 45(3), 385–409.
- Girnius, Juozas. 1951. Žmogaus prasmės žemėje poezija. In: *Žemė*. Los Angeles: Lietuvių dienos. 5–65.
- Girnius, Juozas. 1953. Grįžtant prie Žemės. *Literatūros lankai* 2, 1; 19–21.
- Indriliūnas, Mamertas. 1942. Literatūrinis gyvenimas Vilniaus universitete. *Naujoji Lietuva* 253(409), 3.
- Jurkus, Juozas. 2021. Juozas Jurkus: ...aš pažinau didį poetą. *Šiaurės Atėnai* 3(1355), 13; 15.
- Kavolis, Vytautas. 2006. *Nepriklausomųjų kelias*. Vilnius: Versus aureus.
- Krivickas, Bronius. 1999. *Raštai*. Sud. V. Gasiliūnas. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras.
- Kubilius, Vytautas. 1990. Paaikškinimai. In: Vytautas Mačernis. *Po ūkanotu nežinios dangum*. Vilnius: Vaga. 462–489.
- Kubilius, Vytautas. 1996. *XX amžiaus literatūra*. Vilnius: Alma littera.
- Kubilius, Vytautas. 2001. *Neparklūpdyta mūza. Lietuvių literatūra vokiečių*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Mačernis, Vytautas. 1990. *Po ūkanotu nežinios dangum*. Vilnius: Vaga.
- Mannheim, Karl. 1964. Das Problem der Generationen. In: *Wissenssoziologie*. Berlin: Luchterhand. 509–565.
- Mennell, Stephen. 1994. The formation of we-images: a process theory. In: *Social Theory and the Politics of Identity*. C. Calhoun, ed. Oxford: Blackwell. 175–197.
- Mykolaitis-Putinas, Vincas. 2022. *Dienoraštis 1938–1945*. Sud. V. Stonytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Nagys, Henrikas. 1957. Nuo žmogaus žemės iki žemės žmogaus (Kazio Bradūno *Devynių baladžių* proga). *Literatūros lankai* 7: 24.
- Nyka-Niliūnas, Alfonsas. 1996. *Temos ir variacijos*. Vilnius: Baltos lankos.

- Nyka-Niliūnas, Alfonsas. 2002. *Dienoraščio fragmentai 1938–1975*. Vilnius: Baltos lankos.
- Mackus, Algimantas. 1960. Ties Nepriklausomybe ir ties žemėn nejaugusia karta. *Metmenys* 2, 7–18.
- Šilbajoris, Rimvydas. 1992a. Žemininkų-lankininkų karta (Bendroji situacija). In: *Lietuvių egzodo literatūra 1945–1990*. Chicago: Lituaniistikos institutas. 331–344.
- Reulecke, Jürgen. 2010. Generation / Generationality, Generativity, and Memory. In: *Media and Cultural Memory*. A. Erll & A. Nünning, eds. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 119–125.
- Sapiro, Gisele. 2015. Habitus: History of a Concept. In: *International Encyclopaedia of the Social and Behavioral Sciences*. J. D. Right, ed. Amsterdam: Elsevier. 484–489.
- Šilbajoris, Rimvydas. 1992b. Egzodo augintiniai: bendroji situacija. In: *Lietuvių egzodo literatūra 1945–1990*. Chicago: Lituaniistikos institutas. 609–615.
- Tūtlytė, Rita. 2017. *XX amžiaus lietuvių literatūra. Europos katastrofos laikas: nacmečio literatūra*. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Vaičiulaitis, Antanas. 1968. Lietuvių poezija svetur. In: *Lietuvių literatūra svetur. 1945–1967*. Red. K. Bradūnas. Chicago: Į laisvę fondas. 21–81.
- Zaborskaitė, Vanda. 2002. *Tarp istorijos ir dabarties. Literatūra, atsiminimai, publicistika*. Vilnius: Tyto alba.
- Zaborskaitė, Vanda. 2012. *Autobiografijos bandymas*. Sud. V. Stonytė. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.